

LBRIS

We know
books

DAIANA GÂRDAN

ÎNTRE LUMI

**Romanul românesc
în sistemul literar modern**

Colecția Metacritic este coordonată de Mihaela Ursa și include volume semnate de autori români și străini care analizează sistemic fenomenul literar, într-o manieră auto-reflexivă, metacritică. În centrul examinărilor se află interacțiunea gândirii literare cu alte practici de cunoaștere, creație și construcție umanistă.

Casa Cărții de Știință
Cluj-Napoca, 2023

Cuprins

Mulțumiri / 9

Introducere / 11

PARTEA I. Preliminarii

Studiul sistemic al romanului.
De la formalism la analiza digitală / 23
Corpus și metode / 41

PARTEA II. Analize

Subgenurile / 65
Romanul urban / 109
Romanul rural / 159
Romanul interstițial / 191

Concluzii / 237

Bibliografie / 243

LBRIS

We know
books

PARTEA I

Preliminarii

*“The more we learn about the history of
the novel, the stranger it becomes.”*

Franco Moretti, *The Novel*, 2006

Studiul sistemic al romanului. De la formalism la analiza digitală

În sistemele de analiză a romanului propuse de-a lungul secolului trecut – în care se manifestă principalele demersuri mature și rafinate de investigație a formelor și a conținuturilor românești – instabilitatea genului și potențialul său inepuizabil de a genera noi interpretări par să reprezinte singurul loc comun al tuturor strategiilor de teoretizare și explorare critică a structurilor sale. Istoria sau „gândirea romanului”, împrumutând termenul lui Toma Pavel, este, așa cum anunță Franco Moretti în deschiderea monumentalului volum *The Novel* (1), bizară în termeni de geografie și de morfologie¹. Mișcarea entropică în timp și spațiu a mecanismelor epicului, rolul moștenirii premoderne în formația și educația romanului modern și starea întotdeauna gestantă a acestei forme au fost, însă, un subiect mai degrabă uitat sau evitat de curente analitice și culturale dominante ale secolului al XX-lea (*New Criticism*, post-structuralism etc.), dar care revine într-un tur de forță colectiv al noilor proiecte transnaționale dedicate genului. Prima generație de autori activi în această arie emergentă retrasează, cu eforturi enciclopedice, legăturile ereditare ale formulei românești actuale cu epopeea (Wai Chee Dimock), investighează bagajul genetic al romanului, cu elementele care i-au asigurat supraviețuirea și transformarea (Franco Moretti), măsoară viețile și morțile formelor și tramelor (Ted

¹ Vezi Franco Moretti (ed.), *The Novel. History, Geography, and Culture. Vol. 1* (Princeton: Princeton University Press, 2006): 10. Toate traducerile din volume și articole apărute în alte limbi îmi aparțin.

Underwood). Pentru noua paradigmă, romanul, ca fenomen și obiect cultural, este, în același timp, global și local, supranațional și subnațional, prenațional și postnațional². Firește că această revizitare a romanului centrată pe structurile lui sistemice, pe morfologia lui eteroclită și pe mișcările sale de la centru către periferii, dar și intercentral și interperiferic, avea nevoie, dincolo de o nouă viziune, de un vocabular metodologic capabil să exprime științific și disciplinat acest comportament indisciplinat al romanului. Astfel, după exercițiile hermeneutice tributare unor filosofi ce pătrund în limbajul cultural, după un impresionism care a călătorit rapid și a colonizat discursurile istoriografiilor literare naționale, după modele interpretative care au scos de pe lista lor de priorități viața exterioară a textului și sociologia literaturii, studiile postmilenare ale romanului împrumută concepte din științele sociale precum cel de sisteme-lume (Immanuel Wallerstein) și propun, în siajul aceleiași gândiri economice a sistemului literar, noțiuni ca aceea de polisistem (Itamar Even-Zohar) sau de republică mondială a literelor (Pascale Casanova). Sprijinite de date cantitative, asistate de formalismul digital, lectura romanelor ca World Literature sau perspectiva transnațională asupra romanului exploatează acest nou vocabular teoretic pentru a cartografia în manieră pozitivistă și cu mize socio-culturale producția de roman, indiferent de centrarea interesului studiilor de caz pe literaturi naționale sau pe elemente narative migratoare.

În studiile literare românești, tratamentul romanului a urmat mai ales schemele criticii impresionist-intuitive, bântuite de obsesiile „judecății de valoare”, cu tradiție de la Maiorescu înapoi. Deturată în scopuri etnocentriste, chiar și atunci când a făcut organic parte din sistemele de interpretare ale criticilor români, abordarea

² Vezi Wai Chee Dimock, *Through Other Continents. American Literature across Deep Time* (Princeton: Princeton University Press, 2006).

comparată a literaturii nu a funcționat ca dislocare a romanului românesc din logica patrimonială pentru analizarea lui ca produs al unor tensiuni transnaționale formale și de conținut. Studiul romanului s-a consumat fie în istoriile literare autoritare, cu apetență pentru biografism sau critică creatoare, scrise mai ales cu intenția de a stabili ierarhii canonice (modelul interbelic canonic), fie în monografiile ale genului care au mascat, de cele mai multe ori, critica de opinie exersată în foiletonistică în una de construcție, cu iz științific (modelul șaizecist), sau care au căzut în păcatele diverse ale poststructuralismului (discurs gol, autotelic), ale criticificării și alți monștri sau ale retoricii anticomuniste, conservatoare etc. (bună parte din critica optzecistă și cea postdecembristă, prelungită în contemporan). Odată cu adoptarea noțiunilor de mai sus, vehiculate în cercetarea internațională în ultimii douăzeci de ani, precum sistemele-lume sau World Literature, și cu ceea ce se prezintă drept o întoarcere la sociologia literaturii și la studiul ei cantitativ – care a avut și la noi adepți experimentalști (ca Marian Papahagi³, de pildă) – romanul românesc merită șansa unor noi revizitări. În cartea de față, mă interesează probarea unei perspective sistemice și sociologice asupra romanului românesc modern, prin analize cantitative sau digitale, prin lecturi comparate care pot apropia romanul românesc de cel al altor culturi periferice și care facilitează identificarea unor voci narative regionale, respectiv a unor elemente de arhitectură românească ce cunosc dezvoltări similare în zone diferite ale Sudului Global. Cred că o astfel de perspectivă poate duce la revizitarea modernității românești dincolo de cea mai rezistentă grilă de receptare a sa, și anume cea care desparte producția literară, dar și critică sau

³ Marian Papahagi, Sanda Cherata, Emma Tămăianu, Teodor Vușcan, *Concordanța poeziilor lui B. Fundoianu* (Cluj-Napoca: Editura Echinoc, 1999), respectiv *Concordanța poeziilor lui G. Bacovia* (Cluj-Napoca: Editura Echinoc, 1999).

teoretică, între modernism urban și tradiționalism rural și care s-a blocat în analiza corpului canonic de opere. Pentru acest scop, re-introducerea unei dimensiuni comparate în critica românească și în monografiile genurilor literare autohtone mizează pe acest nou vocabular teoretic al studiilor transnaționale și World Literature, care produc mutații în câmpul teoriei romanului.

Cu toate că instrumentarul folosit în studiul contemporan al romanului este, din multe puncte de vedere, inedit, premisele și întrebările la care cercetarea postmilennară trebuie să răspundă nu sunt cu desăvârșire noi. Una dintre cele mai puternice legături pe care noul formalism digital și noile meditații teoretice asupra formei, evoluției și rolului social al romanului le au cu tradiția este cea cu originile central- și est-europene. Dacă eseurile despre roman ale lui György Lukács sau Mihail Bahtin au fost evaluate drept anacronice în termeni de propuneri de teoretizare și de analiză de către numeroase segmente și orientări critice după anii 1960, ele sunt recuperate de mulți dintre cei care se despart acum de critica impresionistă și de estetism pentru a revitaliza programul social al romanului.

Această „viață de după moarte” – așa cum inspirat o numește Galin Tihanov în cele mai recente studii și volume – a teoriilor literare interbelice central- și est-europene în context World Literature, fie că este explicit formulată sau nu, contribuie fundamental la formarea și la sustenabilitatea metodelor pe care le angrenează și cercetarea de față. Noduri esențiale în istoriografia genului romanesc, autori ale căror considerații teoretice au modelat felul în care cercetările transnaționale de astăzi se raportează la genurile literare în general, și la roman, în particular, constituie un subiect cu bătaie lungă ale cărui linii mari, cel puțin, nu ar trebui să lipsească dintre premisele unei cercetări dedicate oricărui roman național. Teza „vieților de apoi” ale teoriei literare interbelice, dar și importanța

acesteia în manifestările deopotrivă contemporane romanului, care fac obiectul de studiu al cercetării mele și al ramei de studii World Literature, îi aparține lui Galin Tihanov. Larg explorată în volumul său *The Birth and Death of Literary Theory*⁴, aceasta permite trasarea unora dintre cele mai neașteptate conexiuni din zona care mă interesează în acest moment, cea a teoriei genului romanesc. Măsurând rolul formalismului rus, dar mai ales al figurilor eretice care s-au distanțat de această școală de gândire, deși au contribuit la menținerea unei ambianțe teoretice relativ coerente în spațiul est-european, Tihanov redă, într-o lumină nouă, momentul nașterii teoriei literare și aportul ei în câștigarea unor drepturi depline ale literarității, ca discurs autonom⁵. Această mutație, de la obiectul literar ca instrument la obiectul literar ca fenomen artistic autonom, în gândirea noii generații formate în Rusia, Cehia sau în exil, produce terenul propice dezvoltării unei teorii a genului.

Din rațiuni ce țin de permeabilitatea formulei românești la valențe sociale, moralizatoare, ideologizante, de caracterul inerent politic al manifestărilor sale în secolul al XIX-lea, romanul rămâne

⁴ Galin Tihanov, *The Birth and Death of Literary Theory. Regimes of Relevance in Russia and Beyond* (Stanford: Stanford University Press, 2019).

⁵ „Acest regim de relevanță, în care literatura este prețuită pentru autonomia și unicitatea ei ca discurs diferit de alte tipuri de discursuri, se desparte de regimul de relevanță care îl precedă, în care valoarea literaturii este legată de capacitatea ei de a exprima idei, emoții sau informații despre lume sau de a instiga la acțiuni cu o anumită orientare politică sau socială. Acest vechi regim de relevanță produce forme literare care păstrează relația simbiotică dintre literatură și discursurile filosofiei, ale istoriografiei, ale pedagogiei, ale ideologiei politice. Este suficient exemplul romanului filosofic (să ne amintim de Voltaire) din secolul al XVIII-lea sau romanul pedagogic sau istoric din secolul următor pentru a ne da măsura în care regimurile anterioare de relevanță gândeau literatura ca alegorie, ca instrument de civilizare, ca mediu de transmitere a valorilor și ideilor formate aievea – limbajul literaturii având mereu o poziție secundară, care este și motivul principal pentru care literatura însăși nu poate fi luată în serios”, Tihanov, *The Birth and Death*, 3.

la coada discuției despre autonomia estetică a artei, poezia și drama reprezentând genuri superioare în tradiția de până atunci. Statutul marginal al romanului ca discurs literar autonom se modifică odată cu apariția unor intervenții semnate de Roman Ingarden, György Lukács sau Mihail Bahtin⁶. Primii doi, tributari unei viziuni dinamice, relaționale, între metadiscursul despre filosofie și cel despre literatură, se plasează în contradirecția formaliştilor, care cereau divorțul acestor discipline. Contribuția de tinerețe a lui Lukács la teoria romanului este pentru Tihanov, „rezultatul unor speranțe nesatisfăcute de a acomoda arta pe scena largă a filosofiei”⁷. Textele sale din anii 1930, dedicate realismului românesc, ce angajează ideologia marxistă, reprezintă însă atât un succes care-l plasează fără cale de întoarcere pe harta teoriei literare, dar și un reviriment al studiilor literare marxiste⁸. Între figurile pe care le discută și Galin Tihanov

⁶ Dar și cu o figură mai degrabă obscură în economia subdomeniului, Gustav Špet, pe care Tihanov îl readuce, în volumul deja menționat, în atenția publicului internațional.

⁷ Tihanov, *The Birth and Death*, 16.

⁸ Tihanov, *The Birth and Death*, 17–18. Pentru problematizări extinse, trimit și la două capitole semnate de Galin Tihanov: „Culture, Form, Life: the Early Lukács and the Early Bahtin” în Craig Nrandist, Galin Tihanov (eds.), *Materializing Bahtin. The Bahtin Circle and Social Theory* (St. Martin: St. Martin Press, 2000): 43–70, respectiv „Russian Émigré Literary Criticism and Theory between the World Wars” în Evgeny Dobrenko, Galin Tihanov (eds.), *A History of Russian Literary Theory and Criticism. The Soviet Age and Beyond* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2011): 144–162. Contribuția lui Lukács la teoretizarea genului românesc primește atenție și din partea lui Franco Moretti care își construiește în siajul meditațiilor teoreticianului maghiar câteva dintre argumentele care stau la baza dezvoltării teoriei sale personale de sociologie a literaturii. Pentru Lukács, și poate pentru prima dată articulat atât de bine, orice formă literară este și o formă socială. Moretti duce mai departe aserțiunile lui și propune o refocalizare pe această dimensiune a formei literare, românești în speță. Vezi, pentru dezbateră în întregă, Franco Moretti, *Signs Taken for Wonders* (Londra, New York: Verso, 1983): 9–21.

există o evoluție măsurată prin deplasarea de la estetică la teorie literară. Lukács nu se desparte doar de Ingarden în termeni de viziune și de orientare filosofică (Husserl *versus* Hegel), ci și de considerațiile lui Bahtin. Instrumentat de cele mai multe ori social sau politic, genul românesc este un obiect literar de mâna a doua, pe care Lukács îl consideră drept o verigă slabă în lanțul tradiției epice⁹. Pentru el, romanul este formula epică ce răspunde unei vârste a culturii în care „imanețta sensului a devenit o problemă, dar care gândește în continuare în termeni de totalitate”¹⁰. Contribuția decisivă pentru istoria receptării genului românesc, prezentă în numeroase și importante discuții actuale despre teoria romanului în paradigma World Literature, îi va aparține însă lui Bahtin. În meditațiile sale despre filosofia culturii și teoria genurilor literare, Mihail Bahtin întoarce fundamental perspectiva asupra romanului moștenită de la Lukács în plan internațional. Prin Bahtin începe relevarea naturii democratice a romanului. În cuvintele lui Tihanov, Bahtin visează la o literatură colonizată de genul românesc¹¹. Rezultatul la care ajunge Bahtin, la maturitate, în ceea ce privește statutul și locul genului românesc pe arena culturală este precedat însă de un travaliu dificil și revizionist. În demersurile de tinerețe, Bahtin aderă și el la viziunea tradițională despre acest gen, un gen căruia îi lipsește o anumită coerență istorică în termeni de formulă, fără de care o definiție universală rămâne imposibil de oferit. Mutația din discursul lui Bahtin însă este transformarea acestui „defect” al romanului în calitate, și anume posibilitatea constantă de evoluție și reinventare, în acord cu spiritul fiecărei epoci. Dacă pentru congenerii săi romanul este un gen al maselor și

⁹ Galin Tihanov, *The Birth and Death*, 99.

¹⁰ György Lukács, *The Theory of the Novel*, traducere de Anna Bostock (Londra: The Merlin Press, 1971): 74.

¹¹ Tihanov, *The Birth and Death*, 92.

corespunde aspirațiilor și valorilor lor morale mediocre, pentru Bahtin, romanul lui Rabelais, de pildă¹², are o funcție superioară, democratizantă. Limbajul rămâne pentru el, ca pentru majoritatea formaliştilor, o dimensiune esențială, dar, spre deosebire de cei din urmă, Bahtin înțelege limbajul și ca un pe descriptor al genului literar, nu doar al literarității¹³.

Lui Bahtin îi revine, deci, în epocă, sarcina de a negocia statutul romanului pe piața culturală europeană, transformându-l dintr-un gen marginal în competiția genurilor într-unul privilegiat, cu aceeași intensitate cu care se străduiește să îi facă dreptate lui Rabelais în canonul literar european. Nici el nu abandonează epopeea în încercările de localizare a genului românesc în universul formelor literare. Spre deosebire de Lúkacs însă, care vede în roman o reeditare târzie și inferioară a epopeii, Bahtin livrează cele două formule ca gen unic, în constantă evoluție formală. Pentru Bahtin, așadar, nu doar că genul românesc câștigă în termeni de valoare, dar devine un gen dominant, exemplar pentru celelalte, deoarece, în cuvintele lui, romanul catalizează renovarea tuturor genurilor¹⁴. Mai departe, Bahtin produce o serie de texte care organizează arhitectura genului românesc, de la investigarea cronotopului, o structură pe care el însuși o propune și mai departe analizează („Formele timpului și ale cronotopului

¹² M. Bahtin, *François Rabelais și cultura populară în Evul Mediu și în Renaștere*, traducere de S. Recevschi (București: Editura Univers, 1974).

¹³ Aceste observații ale lui Bahtin – revizitate și de Tihanov – au o mare importanță în economia paradigmei digitale a umanoarelor, în speță pentru cercetările care utilizează metode stilometrice pentru stabilirea afinităților dintre romane și autori și care au ambiția de a putea genera un algoritm care să poată recunoaște și subgenul.

¹⁴ M. M. Bahtin, „Epic and Novel”, *The Dialogic Imagination: Four Essays*, ediție îngrijită de Michael Holquist, traducere de Caryl Emerson și Michael Holquist (Austin: University of Texas Press, 1982): 7.

în roman”, 1937–1938, [1982]¹⁵), la propunerea unei clasificări a romanului în subgenuri – o practică mai actuală astăzi, în paradigma *distant reading* și a formalismului digital, ca niciodată („The Bildungsroman and Its Significance in the History of Realism. Toward a Historical Typology of the Novel”, 1936–1938 [1986]¹⁶).

Agenda lui Bahtin cu privire la fenomenul literar în general a fost văzută de promotorii postmodernismului drept premergătoare, asumându-l ca predecesor. În același fel și-l atribuie mai târziu și reprezentanții post-structuralismului, chiar dacă, în realitate, există o nepotrivire de fond între sistemul lui și cele două mișcări. În epocă, el se plasează oblic față de formalismul rus, de care se desparte în mai multe feluri în termeni de model teoretic. Bahtin, susține Tihanov în volumul menționat, nu găsește locul genului românesc nici în sfera esteticii, nici a teoriei literare așa cum o înțeleg formalistii ruși. Teoria lui nu ar putea fi compatibilă, așadar, nici cu unele curente care o revendică mai târziu, ca postmodernismul sau post-structuralismul¹⁷. Având în minte felul în care Franco Moretti, de pildă, dar și alții care s-au ocupat în ultimele decenii de această problemă, definesc și tratează acest gen, în complexitatea și evoluția sa istorică, și reînnoind discuția cu aserțiunile introductive amintite la începutul acestui capitol, care-i aparțin lui Moretti, moștenirea lui Bahtin pare să aibă mai mult de-a face cu paradigma World Literature decât cu suita de post-isme. La fel ca multe demersuri transnaționale actuale aplicate pe corpusuri românești, Bahtin susține pluralitatea romanului, natura polifonică a acestui gen. Ideea literaturii în general, a romanului în speță, ca produs al mai multor forțe și

¹⁵ În Mihail Bahtin, *Probleme de literatură și estetică*, traducere de Nicolae Iliescu (București: Editura Univers, 1982): 293–474.

¹⁶ În M. M. Bakhtin, *Speech Genres & Other Late Essays*, traducere de Vern W. McGee (Austin: University of Texas Press, 1986): 10–59.

¹⁷ Tihanov, *The Birth and Death*, 126.

a cărui supraviețuire vine din testarea și actualizarea unor trucuri de formulă a căror mișcare istorică este vizibilă acum datorită explorărilor macroeconomice de tipul celor profesate de Franco Moretti, Matthew L. Jockers, Katherine Bode și alții își găsește așadar un aliat în textele interbelice de maturitate ale lui Mihail Bahtin. Lui Tihanov îi revine meritul excepțional de a reface aceste legături cu un ascuțit instrument analitic¹⁸.

Și în cazul lui Franco Moretti, figurile interbelice amintite sunt esențiale pentru felul în care înțelege rolul și definiția genului românesc. Interesul lui Moretti pentru geografia romanului, ficțională și externă, ca rețea de distribuție și circulație, pornește chiar de la considerațiile despre cronotop ale lui Bahtin în formularea aserțiunii că fiecare gen este genul unui anumit spațiu: „Fiecare gen își are propriul spațiu, așadar, și fiecare spațiu, propriul gen: definit cu ajutorul distribuției spațiale – cu ajutorul unei hărți unice”¹⁹. Câteva dintre cele mai importante comentarii care servesc unei noi platforme de dezbatere pentru teoria genului românesc se găsesc chiar în *Atlasul romanului european (Atlas of the European Novel. 1800–1900)*, unde premisa cea mai importantă care stă la baza analizelor

¹⁸ În epilogul cărții, formulat explicit ca un raport al fenomenelor migratoare din teoria interbelică în *World Literature Studies*, tot figura lui Bahtin joacă rolul poate cel mai important, care se îndepărtează din nou de la ruta comună în epocă (înțelegerea a World Literature ca un corp de texte canonice ale literaturii universale) prin reconceptualizarea studiului literaturii universale ca studiu al proceselor care transformă romanul într-un gen universal, cu forță, într-un gen care răspunde la probleme globale. Renunțarea la eurocentrism și interesul pentru culturi non-europene (interesul pentru folclor și rituri de trecere) fac din el un gânditor înaintea timpului său, despre care Tihanov notează faptul că „drumul lui anti-eurocentric nu se realizează în spațiu, ci în timp”, foarte aproape de stilul în care Wai Chee Dimock, de pildă, serie astăzi (vezi Wai Chee Dimock, Lawrence Buell, *Shades of the Planet*, Princeton, Princeton University Press, 2007).

¹⁹ Franco Moretti, *Atlas of the European Novel. 1800–1900* (Londra, New York: Verso, 1999): 35.

lui Moretti se leagă chiar de această relație a ficțiunii cu spațiul. Pe de o parte, descoperirile pe care le face Moretti se referă la spațiul intra-ficțional, la felul în care fiecare gen *se întâmplă* într-un anumit spațiu și *este posibil* în acel spațiu și nicăieri altundeva, dinamica dintre centre și periferii și felul în care aceste spații sunt metabolizate în literatură. Pe de altă parte, Moretti investighează modurile prin care geografia reală *face* canonul. Din nou, moștenirea formalismului rus este semnificativă, iar Moretti recunoaște numeroasele ocazii în care comentariile interbelice au fost înaintea timpului lor. În primul tip de analiză – de geografie literară – Bahtin reprezintă o referință esențială. În al doilea tip – dedicat dinamicii „pieței literare”, manifestate în bibliotecă și librărie în diferite arii geografice și perioade – Moretti pornește de la remarcă lui Viktor Șklovski, elaborată în *Theory of Prose*, conform căreia literatura nu se transmite din tată în fiu, ci de la unchi la nepot, că formele literare au o transmisie mai degrabă oblică, de la „formele de jos” la cele „înalte” (exemplul exploatarei de către Dostoievski în literatura sa – înaltă – a formulelor genurilor populare ca literatura polițistă, de pildă²⁰). Prin urmare, felul în care se construiește canonul și în care literatura evoluează implică o serie de factori extraliterari, de influențe și de afinități literare care au de-a face mai mult cu arbitraritatea decât cu sisteme de dialog bine organizate. Cercetarea cantitativă, notează Moretti, intervine și în acest câmp al teoriei romanului, deoarece ea poate oferi date despre genurile seriale, despre masa literaturii, care poate da seama mai bine de evoluția unei forme literare decât excepțiile și vârfulurile sale²¹.

²⁰ Viktor Shklovsky, *Theory of Prose* (Dalkey Archive Press, 1990): 190.

²¹ „Asta este ceea ce metodele cantitative au de oferit istoricului literar: o înversare ierarhică între excepție și serie, unde cea din urmă devine – așa cum și este – adevărata protagonistă a vieții culturale (...). O literatură nivelată, mai plictisitoare.” Moretti, *Atlas of the European Novel*, 150.